

A.QODIROV

IQTISODIYOT NAZARIYASI

IV– bo'lim. JAHON XO'JALIGI

O'quv qo'llanma

Toshkent - 2009

Uslubiy qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta mahsus ta'lim Vazirligi tomonidan tasdiqlangan «Iqtisodiyot nazariyasi» fani namunaviy dasturi asosida tayyorlangan ishchi dasturi asosida yozilgan.

Uslubiy qo'llanmada hozirgi davrning dolzarb muammolarini yoritishda qabul qilingan qonunlar, statistik ma'lumotlardan foydalanilgan.

Har bir mavzuda uni yorituvchi iqtisodiy atamalar keltirilgan.

Uslubiy qo'llanmani bakalavriat talabalari, yosh o'qituvchilar va iqtisod bilan qiziquvchi kitobxonlar ommasiga tavsiya etish mumkin.

Toshkent davlat texnika universiteti ilmiy-uslubiy kengashi qaroriga muvofiq nashr etildi.

Taqrizchilar;

i.f.n., dos. A. Tursunov

dos. E.J.To'laganov

© Toshkent davlat texnika universiteti., 2009

1-mavzu. JAHON XO'JALIGI VA UNING EVOLYUSIYASI

1. Jahon xo'jaligining mohiyati, uning rivojlanish bosqichlari va tendensiyasi

Har qanday davlat o'zining iqtisodiy taraqqiyotini o'zga mamlakatlar bilan iqtisodiy va ishlab chiqarish aloqalarisiz tasavvur eta olmaydi. Bu xalqaro mehnat taqsimoti, jahon bozori, jahon savdosi, baynalminal ko'lamda ishlab chiqarishning umumlashuvi, fan-texnika taraqqiyotining ishlab chiqarish kuchining xalqaro xarakteriga ta'siri kabi omillarning rivojlanishini talab etadi. Mamlakatlarning milliy xo'jalik yaxlitligini saqlab qilgan holda xalqaro mehnat taqsimoti asosida jahon xo'jaligi shakllanadi.

Er yuzidagi ishchi kuchining 50 foizi kam rivojlangan mamlakatlarda joylashgan bo'lib, butun dunyoda olinayotgan daromadning 5 foizi ularning hissasiga to'g'ri keladi. AQShda 6 foiz ish kuchi joylashgan bo'lib, jahon bo'yicha yaratilgan daromadning 25 foizi unga tegishlidir. Hozirgi vaqtda jahon xo'jaligi davlatlari quyidagi guruhlarga bo'linadi: qoloq, rivojlanayotgan, rivojlangan (yoki industrlashgan) shuningdek, hozirgi vaqtda jahon xo'jaligi yangi industrial mamlakatlar (Meksika, Braziliya, Argentina, Janubiy Koreya, Tayvan, Gonkong, Malayziya, Singapur) «Neft qirollar» (Saudiya Arabistoni, Quvayt va boshqa) deb atalgan mamlakatlar guruhi yuzaga keldi. Bular bir qator iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha ayrim rivojlangan davlatlar darajasiga yaqinlashib qoldilar.

Umuman iqtisodiy o'sish omillari, ya'ni mehnat resursi, tabiiy resurslar, kapital, texnologik rivojlanish hamma mamlakatlarda ham bir xil emas. Lekin har qaysi davlatda iqtisodiy rivojlanishi uchun ushbu omillardan foydalanishga yondoshish taktikasi tadbirlari turlichadir.

Jahon xo'jaligi bir-biridan iqtisodiy, siyosiy, madaniy, mafkuraviy jihatdan tubdan farq qiladigan milliy davlatlarning xalqaro mehnat taqsimoti asosida o'zaro amalga oshiriladigan munosabatlarning tizimi hisoblanadi. Jahon xo'jaligi tarkibiga kiradigan davlatlarning o'zaro munosabati ularning har xil ekanligi sababli ziddiyatli tarzda amalga oshadi.

Jahon xo'jaligining dastlabki kurtaklari qadim davrlardayoq vujudga kelgan.

Tarixdan bizga O'rta Osiyo mintaqasidan «Buyuk Ipak» yo'lining o'tganligi ma'lum. Qadimgi davrlardayoq O'rta Osiyo davlatlari Xitoy, Afg'oniston, Arab davlatlari bilan savdo-sotiq ishlarini amalga oshirganlar.

Kapitalizmning rivojlangan davrida jahon bozorida kapitalistik davlatlarning hukmronligi yuqori bo'lgan.

Sobiq Ittifoq davrida Evropa iqtisodiy hamkorligiga kiruvchi davlatlarning jahon savdosidagi ulushi ham yuqori darajada bo'lgan. Hozirgi davrda 2000 dan ortiq ellat va millatlar mavjud bo'lib ulardan 150 tasi o'zining davlat maqomiga ega. Davlatchilik maqomiga ega bo'lganlarning soni qanchalik oshib borsa jahon xo'jaligining strukturasi ham shunchalik o'zgarib boradi. Uning o'zgarishiga shu bilan birgalikda ilmiy-texnika taraqqiyoti ham ta'sir o'tkazadi.

Jahon xo'jaligining vujudga kelishida integrasiya jarayoni muhim rol o'ynaydi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti, takomillashgan texnologiyalarning vujudga kelishiga olib keladi. Bunday ishlab chiqarish vositalarini bir mamlakat hududida ishlab chiqarish mumkin emas. Chunki ularni ishlab chiqarish milliy davlatga juda qimmatga tushadi.

Hozirgi zamon texnikasi shunchalik keng va chuqur mehnat taqsimotini taqozo qiladiki, bunday taqsimot ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning xillari nihoyatda ko'payib ketganligi, ayrim ishlab chiqarishlar juda ham chuqur ixtisoslashganligi tufayli har qanday - hatto eng yirik va

iqtisodiy rivojlangan mamlakatning ehtiyojlarini hamma xildagi mahsulot bilan faqat o'z kuchi orqali ta'minlashni norentabel holga olib keladi, ba'zan esa to'g'ridan-to'g'ri korxonalarning sinishiga sabab bo'ladi. Integrasiyalashuv yordamida ayrim bir davlatlar birorta mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Ixtisoslashuv oraliq sanoat mahsulotlarni, yarim fabrikatlarni ishlab chiqarishda ayniqsa qo'l keladi. Masalan Amerikada Boing – 747 rusumli samolyotni ishlab chiqarishda 4,5 millionga yaqin detallar va qo'shimcha ehtiyot qismlar ishlatiladi. Bu ehtiyot qismlar 1500 ta kompaniya tomonidan etkazib beriladi. Bunga chet el kompaniyalari ham kiradi.

Demak, AQSh ning ulkan ichki bozori ham shuncha quvvatga ega bo'lgan texnologiyani o'z kuchi bilan ishlab chiqara olmaydi. Aynan bir mahsulotni bir nechta davlat ishlab chiqaradi.

Xalqaro iqtisodiy integrasiyaning shu vaqtgacha quyidagi shakllari mavjud bo'lgan:

- erkin savdo zonasi. Bunda savdoda ishtirok etuvchi davlatlarga to'siqlar qo'yilmaydi.
- bojxona ishtiroki - erkin savdo qilish bilan birgalikda a'zo bo'lgan davlatlarga umumiy tarif belgilanadi, hamda umumiy bo'lgan savdo siyosati amalga oshiriladi.

Integrasiyaning rivojlangan formasi umumiy bozor hisoblanadi. Bunda yuqoridagi imtiyozlar bilan birgalikda kapitalning va ish kuchining erkin harakat etishiga imkoniyat yaratiladi hamda savdo siyosati birgalikda amalga oshiriladi. Erkin iqtisodiy zonalarining vujudga kelishi chet el investisiyalarini jalb etishda muhim rag'batlantiruvchi vosita hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan «Erkin iqtisodiy zona» haqidagi qonun bu zonaning chegarasi, huquqi, kapitalni yuksak texnologiyani jalb etish, zonaning ijtimoiy- iqtisodiy jihatdan rivojlanish uchun kerak bo'lgan yo'nalishlarini belgilab beradi.

Hozirgi kunda dunyoda 700 iqtisodiy zona mavjud bo'lib, bundan dunyodagi tovaraborotining 30% o'tadi.

Erkin iqtisodiy zonalaridan biri korxonalarning erkin zonasi hisoblanadi. Bunda korxonalar joylardagi hokimiyat organlaridan shu hududlarda erkin faoliyat yuritish huquqini oladilar.

Integrasiya jarayoni ishlab chiqarish kuchlarining baynayminallashuviga sabab bo'ladi.

Jahon xo'jaligi o'z holicha stixiyali rivojlanadigan tizim emas. Uning faoliyatini bir nechta tartibga soluvchi mexanizmlar boshqaradi. Bularga Xalqaro valyuta fondi (XVF), xalqaro taraqqiyot va rekonstruksiya banki (XTTB), xalqaro savdo tashkiloti (XST), xalqaro mehnatni tashkil etish (XMT) tashkiloti va boshqalar. Xalqaro moliyaviy tashkilotlar rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiyotini rivojlantirish uchun investisiyalar ajratadilar va gumanitar yordam beradilar.

Demak, shu kunda milliy davlatlarning taraqqiyotini jahon iqtisodisiz tasavvur etish mumkin emas. Bu ob'ektiv jarayondir.

Jahon xo'jaligi o'z ob'ekti va o'z sub'ektiga ega. Jahon xo'jaligi munosabatlarining ob'ekti Xalqaro miqyosda savdo-sotiq, resurslar taqsimlanishi, ularni samarali ishlatish, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi, iqtisodiy integrasiya, ilmiy-texnikaviy hamkorlik, qoloqlik va qashshoqlikni cheklash, atrof muhitni muhofaza qilish va boshqalar hisoblanadi.

Turli davlatlar, transmilliy korporasiyalar, Xalqaro tashkilotlar va institutlar esa jahon xo'jaligining sub'ektlari hisoblanadi.

Jahon xo'jaligi tarkibiga kiruvchi milliy xo'jaliklar turli – tuman. Milliy xo'jaliklar ayrim iqtisodiy adabiyotlarda markaziy davlatlarga va periferiya davlatlariga bo'linsa, boshqalarda shimol va janubiy davlatlarga, uchinchi adabiyotlarda rivojlangan, rivojlanmagan va qoloq davlatlarga bo'linadi.

Jahon xo'jaligidagi davlatlar yahlit dunyoni tashkil etsada har xil davlatlardan iborat. Kishilar 2000 xil tilda gaplashadi, dunyoda 300 xildan ortiq pul birliklari ishlatiladi. Har bir davlat jahon xo'jaligining taraqqiyotiga turlicha ta'sir o'tkazadi. Har bir davlat o'ziga xos xususiyatga ega. Bunday holat dunyodagi davlatlarni sinflarga ajratishni talab etadi. Davlatlarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- rivojlangan industrial davlatlar: AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya, Italiya, Ispaniya, Fransiya, Shvesiya, Shveysariya, Avstriya, Yangi Zelandiya, Avstraliya Germaniya, Belgiya, Gresiya, Islandiya, Irlandiya, Niderlandiya, Norvegiya, Finlandiya. Jami: 20 ta davlat

- yangi industrial davlatlar: Singapur, Gonkong, Meksika, Janubiy Koreya, Xitoy, Malayziya, Tailand, Rossiya.

- rivojlangan, neft resurslariga ega bo'lgan davlatlar Saudiya Arabistoni, Quvayt, Eron, Iroq 4 ta davlat

- Qoloq davlatlar: Chad, Efiopiya, Bangladesh.

- Qolgan davlatlar – rivojlanayotgan davlatlar qatoriga kiradi.
- Dunyodagi davlatlarning rivojlanganlik darajasi yil davomida YaIMda o'z ifodasini topadi.

Jahon xo'jaligi taraqqiyotining hozirgi bosqichidagi yana bir xususiyati, milliy xo'jaliklar ixtisoslashuvini chuqurlashishi natijasida ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi hisoblanadi. Milliy iqtisodlar jahon iqtisodiyotining bir bo'lagiga aylanmoqda. Umumjahon xo'jaligini baynalmilallashuvi mamlakatlarning jahon xo'jaligi aloqalarida qatnashuvini ifodalaydi.

Turli mamlakatlarning jahon bozoridagi ulushi uni iqtisodiy qudratiga bog'liq. Xalqaro mehnat taqsimoti chuqurlashuvi natijasida davlatlarning bir birlariga bog'liqligi kuchayadi. Jahon xo'jaligi tobora yagona kompleksga aylanib boradi. Lekin bu jarayon silliq kechmaydi. Bunday ziddiyatlarni hal qilish maqsadida ikkinchi jahon urushidan so'ng Xalqaro tashkilot – Birlashgan Millatlar Tashkilotiga asos solinadi. 1945 yil 24 oktyabrda uning ustaviga 51 mamlakat vakillari imzo chekdi.

Jahondagi barcha rivojlangan, rivojlanayotgan va yangi mustaqillikni qo'lga kiritgan davlatlar o'zlarining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotlarini o'zaro iqtisodiy, moddiy–texnikaviy hamkorliksiz tasavvur qila olmaydilar. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng mustaqil tashqi iqtisodiyotni shakllantirib bormoqda. Chunki sobiq totalitar socialistik tuzumi davrida tashqi iqtisodiy aloqalarda davlat yakka hokimligi va iqtisodiy aloqalar markazdan boshqarilar edi. O'tish davrida ochiq iqtisodiyot poydevorini asosi siyosiy huquqiy va tashkiliy negizlari shakllandi. Bu to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov shunday degan edi: «O'zbekistonning jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilish yo'llarini mustaqil ravishda belgilashni, ...ma'muriy cheklashlarni, ...umum qabul qilingan xalqaro me'yorlar va qoidalar, tashqi savdoni boshqarishning, bozor vositalari bilan almashtirib, tashqi iqtisodiy faoliyatni asta-sekin erkinlashtirishni dolzarb vazifa qilib qo'ydi»¹.

Hozirgi zamon iqtisodiyotni tarkibini shakllantirishi uchun birinchi navbatda ahamiyatga ega bo'lgan eng ilg'or, texnika jihatdan murakkab bo'lgan sanoat tarmoqlarini kengaytirish bilan ifodalanadi. Ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi, iqtisodiy rivojlanishi fan–texnika taraqqiyotning asosiy sharti bo'lib bormoqda. Lekin ishlab chiqarishning va kapitalning davlatlarning o'zaro iqtisodiy aloqalar yo'nalishining kuchayishi jahon xo'jaligi tizimidagi rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotini ko'proq xalqaro monopoliyalarga qaram qilib qo'ymoqda. Hozirgi zamon xo'jaligi xalqaro mehnat taqsimotida qatnashayotgan va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimi bilan bog'langan ayrim mamlakatlar milliy xo'jaliklarning birlashuvidan iboratdir. Hozirgi zamon jahon xo'jaligiga davlatlarning o'zaro bog'liqligini o'sishi bilan birga ayrim regionlarni rivojlanishdagi nomunosiblik, raqbat kurashining kuchayishi, chet qoloq o'lkalarning industriallashgan markazlarga bo'ysunishining kuchayishi ham xarakterlidir.

2. Jahon xo'jaligining sub'ektlari, uning tuzilishi va infratuzilmasi, xalqaro iqtisodiy integratsiya, uning turlari va mohiyati

Munosib umumjahon infratuzilmasi bo'lmasa, hozirgi ishlab chiqaruvchi kuchlarining baynalmilallashuvini rivojlantirib bo'lmaydi. Bunday infratuzimasining ayrim tarkibiy qismlari jahon savdosi vujudga kelayotgan, jahon bozori tashkil topayotgan vaqtda paydo bo'lgan edi. Hozirgi zamon xo'jaligi infratuzilmasi kema, samolyot, poezd, avtomobil transporti tizimi, xalqaro gaz, neft mahsulotlari quvurlarini, elektr energiyasini etkazib berish, tarmoqlarga axborot etkazib berish kommunikatsiyalari telefon, radio, televidenie, kompyuter tizimi xalqaro birjalar, moliya markazlari, banklar tizimini o'z ichiga olgan. Har bir yuk tashish turi, dengiz, daryo, havo, temir yo'l, avtomobil yo'li uchun ham ularning ishlash sharoitlari portlar passajirlar tashish va hokazolar uchun umumjahon o'lehovlari mavjuddir. Chunki bu masalalarni kelishib turib, xalq etishgina barcha mamlakatlarni jahon transporti yo'llarida foydalanish imkonini beradi.

Turli xalqaro darajada maxsus ma'lumotlar bosqichlari tashkil topmoqdaki, bular ilmiy va ishlab chiqarish maqsadlari uchun zarur axborotni qidirib topishni ancha qisqartiradi.

Shuningdek jahon infratuzilmasi turli ziddiyatlarni bartaraf qilish orqali rivojlanmoqda, bulardan biri transport, aloqa, axborot tizimlari o'rtasidagi raqobatlar, ziddiyatlardir. Har qaysi

¹ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 266–bet.

mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti to'g'risidagi strategik ma'lumotlarni tayyorlash, hisoblash ishlarini bixillashuvi jahon infratuzilmasining rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga egadir.

«O'zbekiston o'z tashqi siyosatini teng huquqli va o'zaro manfaatdorlik, boshqa mamlakatlarning ichki ishlariga aralashmaslik,... biron–bir davlatning ta'sir doirasiga kirmaslik,... o'z milliy davlat manfaatlarimizga asoslanib, mafkuraviy qarashlardan qat'iy nazar, dunyoning barcha mamlakatlari bilan o'zaro munosabatlarni mustaqil belgilaverishga ahd qilganmiz», – degan edi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov².

Mamlakatlararo integrasiya ishlab chiqaruvchi kuchlarning yangi ancha yuqori darajada rivojlanganligi va ishlab chiqarishning umumlashuvi natijasida yuzaga kelgan bo'lib, o'z navbatida ishlab chiqarish va kapitallarning baynalminallashuvi jarayonining tezlashtiradi. Mamlakatlar o'rtasida mehnat taqsimotini chuqurlashtiradi, ijtimoiy ishlab chiqarishning o'sishga va samaradorligini ortishiga sharoit yaratadi. Integrasiya qanchalik muvofiq rivojlansa, mehnat taqsimoti shunchalik chuqurlashadi va ayrim tarmoqlar, ayniqsa monopolistik birlashmalar o'rtasida o'zaro kooperasiya aloqalari shunchalik kengayadi. Aynan yuqori darajada mehnat taqsimoti va integratsiya jarayonining yuqori ko'rinishi rivojlangan region Farbiy Evropa va Shimoliy Amerikada yuzaga keldi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa regional integrasiya hozircha bir qancha qiyinchiliklarga to'qnash kelmoqda. Bu asosan har qaysi mamlakat xo'jaligi ixtisoslashuvining bir tipligi bilan bog'liqdir. Tarixda mamlakatlar o'rtasida integrasiyaning birinchi va eng rivojlangan shakli bu Evropa iqtisodiy uyushmasi (EIU) hisoblanadi. EIU 1957 yilda Farbiy Evropa mamlakatlaridagi: Germaniya, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Belgiya va Lyuksemburg o'rtasida o'zaro boj chegaralarini yo'qotish va «umumiy bozorni» barpo etish maqsadida tuzilgan bo'lib, keyinchalik Angliya, Daniya, Gresiya, Argentina, Ispaniya, Portugaliya ham qo'shildi.

Hozirgi vaqtda jahon xo'jaligi uchta bosh markaz AQSh, Farbiy Evropa va Yaponiya ta'siri va ularning o'zaro poygasi asosida shakllanib, rivojlanib bormoqda. Xalqaro bozorni egallash uchun kurashda har qaysi uchta markaz jahon xo'jaligidagi o'z o'rni va imkoniyatiga ega. AQSh juda yirik ishlab chiqarish va fan–texnika potentsiallariga ega. Shu bilan birga ko'p tabiiy resurslar bilan o'zini–o'zi ta'minlaydi, mamlakat tashqarisida katta miqyosda kapital, baquvvat TMK asosida tashqi iqtisodiyotda harakat qilib turibdi.

Chuqur ilmiy tadqiqotlarga asoslangan ishlab chiqarish sohalarining rivojlanishi, eski material sarfiga asoslangan tarmoqlari chet el raqobatidan himoya qilish muammosini keltirib chiqarmoqda. Bu jarayonning ziddiyati shundan iboratki, bir tomondan an'anaviy bo'lgan tarmoqlar qora metallurgiya, engil va oziq–ovqat sanoatlarini sun'iy ravishda qo'llab turish umuman ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini to'xtatib qo'yadi. Boshqa tomondan iqtisodiyotning aynan shu sohada past malakali ishchi kuchining nisbatidan katta miqdori jamlangan bo'lib, u tarmoqlarning keskin pasayishi ijtimoiy kelishmovchiliklarni keskinlashtirishi mumkin. Rivojlangan davlatlardan kelayotgan to'qimachilik poyafzal, maishiy elektrotexnika tovarlari Amerika va Farbiy Evropa bozorlarini juda tez egallamoqda. Shu bilan barobar texnik jihatdan murakkab bo'lgan buyumlarni etkazib beruvchilar o'rtasida ham raqobat kurashi keskinlashmoqda.

Davlatning iqtisodiy jihatdan o'zaro bog'liqligining kuchayishi, har qaysi mamlakat xo'jaligini, boshqa mamlakat aholisini turmush sharoitini yomonlashuviga bog'liq qilib qo'ymoqda. Krizis ko'rinishlari jahon xo'jaligini bir qismini boshqa qismiga ko'chishini tezlashtirmoqda. Biron–bir mamlakat yoki regionda valyuta kursi foiz stavkasi tovar va fond birjalarida bahoning o'zgarishi zanjirli halqasimon shakllarda boshqa mamlakatlarda yoyilmoqda. Jahon xo'jaligi taraqqiyotining beqarorligi uning rivojlanishi markazga intiluvchi va markazdan qochuvchi tendensiyalar o'rtasida kurashni keskinlashuviga olib kelmoqda, natijada ahvolni muvofiqlashtirishga faol urinish bo'lishiga qaramasdan jahon xo'jaligi ziddiyatlarini iqtisodiy va siyosiy rivojlanishda notekisliklarni, alohida mamlakatlar, guruhlar, regionlar o'rtasida kuchlar muvozanatini doimiy o'zgarib turishini keltirmoqda.

3. Kapitalning xalqaro integratsiyasi mohiyati, turlari, dinamikasi

² Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 266–267 betlar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Biz tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirishda iqtisodiyotimizga xorijiy sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay sharoit yaratishga juda katta ahamiyat bermoqdamiz. Xorijiy sarmoyalarni jalb etish tadbirlarini amalga oshirishda quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

birinchidan — tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish sohasida aniq maqsadni qo'zlab siyosat yuritish;

ikkinchidan — respublika iqtisodiyotiga kapital mablag'ni keng jalb etishni ta'minlaydigan huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni tobora takomillashtirish;

uchinchidan — respublikaga jahon darajasidagi texnologiyani etkazib berayotgan, xalq xo'jaligini zamonaviy tarkibini vujudga keltirishayotgan xorijiy sarmoyadorlarga nisbatan eshiklarini ochib qo'yish siyosatini izchillik bilan o'tkazish;

to'rtinchidan — mablag'larni respublika mustaqilligini ta'minlaydigan va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan eng muhim ustivor yo'nalishlarda jamlash»³, – degan edi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar sistemasi asosan o'z ichiga:

- xalqaro savdoda tovar va xizmatlar xarajatini;
- kapital xarakatini va chet el investitsiyalarini;
- ish kuchi migrasiyasi;
- fan va texnika sohasidagi o'zaro aloqalarni;
- valyuta kredit munosabatlarini oladi.

Kapital asosan chetga chiqarish katta foyda olish maqsadida amalga oshiriladi. Chetga kapital chiqarish, agarda bu boshqa davlatlarda yuqori foyda normasini ta'minlasa amalga oshiriladi. Bunga asosiy sabab:

a) agarda mamlakatlarda kapital jamg'arish darajasi ichki talabga nisbatan yuqori bo'lsa, bu kapital monopol foyda olish uchun o'z kapitallarini unga muhtoj bo'lgan va yuqori monopol foyda beradigan davlatga chiqaradi;

b) talab va taklifni jahon xo'jaligi taraqqiyotiga mos kelmasligi davlatlarni notekis iqtisodiy taraqqiyotiga sabab bo'ladi. Shuning uchun ham kapitalni o'z iqtisodiyotlari taraqqiyotiga jalb qiluvchi davlatlar iloji boricha iqtisodga kirib kelayotgan kapitallarga to'liq shart-sharoitlar yaratadilar;

v) kapitalni import qilayotgan davlatlarda xom ashyo, ishchi kuchi arzon bo'lsa, iste'mol bozori mavjud bo'lsa;

g) ishlab chiqarishning integrasiyalanishuvi ham kapitallarni chetga chiqarishning asosiy sababi bo'ladi.

Kapitalni chetga chiqarish quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

1. To'g'ri investitsiya yoki sohibkorlik (ya'ni sanoat savdo va boshqa korxonalar bilan hamkorlikda ishlash);
2. Portfeldagi investitsiya ya'ni chet el obligatsiya va boshqa qimmatbaho qog'ozlarda;
3. O'rta va uzoq muddatli xalqaro kreditlar yoki savdo korporatsiyalari bank va boshqa moliyaviy tashkilotlarga qarz ssuda kapital berish shaklida;

Portfeldagi investisiya yirik korporatsiyalar davlat va xususiy banklar orqali chiqarilgan obligatsiyalari mablag' bilan ta'minlash uchun chet el kapitalini jalb etishning eng asosiy manbaidir. Bunda yirik investisiya banklari vositachilik qiladilar. Bu investitsion obligatsiyalarning harakati (sotilishi) ayrim mamlakatlarning to'layotgan foiz stavkasi normasining farqiga bog'liq. Urushdan keyingi davrda chetga kapital chiqarish shaklida sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi. Chet el investisiyalarining jahon xo'jaligida notekis joylashganligini ta'kidlab o'tish zarur. Investisiyalarning ¾ qismi rivojlangan davlatlarga to'g'ri kelsa (bu erlarda foyda normasi yuqori) ¼ rivojlanayotgan davlatlarga sarflanmoqda.

Xalqaro ssuda kapitali — pul bozori va kapital bozoriga bo'linadi.

Pul bozori pul taklifi va unga bo'lgan talab foiz stavkasi darajasi bilan aniqlanadigan bozor. Pulga talab xo'jalik faoliyati uchun zarur pulga ehtiyojdir. Uning shakllanishini asosiy ikkita sababi mavjud: a) insonlarga har doim tovar va xizmatlarni sotib olish uchun, korxonalarga esa resurslar

³ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajaksari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 277–bet.

olish uchun pul zarur bo'ladi; b) insonlar o'zlarini pullarini har xil (aksiya, obligasiya va h.k) shaklida saqlaydilar, demak aktivlar tomonidan pulga talab bo'ladi. Pul bozoridagi talab va taklifning bir-biriga to'g'ri kelishi iqtisodiyot uchun o'ta muhim masala hisoblanadi.

Demak pul bozori — bu asosan qisqa muddatli, ya'ni bir yilgacha kredit berish ifodalanadi.. Uning yordamida korporasiyalar vaqtinchalik etishmayotgan aylanma mablag'lar o'rnini to'ldiradilar.

Kapital bozori — ikki yildan o'n yilgacha bo'lgan o'rta muddatli kreditlar va o'n yildan ortiqroq, ya'ni uzoq muddatli qarzlardan iborat bo'lib, obligasiyalarni chiqarish va sotish shaklida bo'ladi.

Keyingi vaqtlarda xalqaro bozorda ssuda kapitalining an'anaviy bo'lmagan shakllari, ya'ni sohibkorlik kapitaliga yaqin bo'lgan aynan ochiq sanoat loyihasi uchun yo'naltirilgan usullari qo'llanilmoqda. Xalqaro kredit bozorining tez sur'atda o'sishi jahon xo'jaligining rivojlanishiga ikki tomonlama ta'sir ko'rsatadi. Bir tomondan xalqaro iqtisodiy aloqalar mexanizmini samaradorligini oshirmoqda va kapitalga xalqaro takror ishlab chiqarishni ta'minlamoqda. Boshqa tomondan esa xalqaro miqyosida soxta kapitalning jamg'arilishidagi mavjud jarayon o'rtasidagi farqni orttirib iqtisodiyotning ziddiyatlarini keskinlashtirmoqda. Kapitalning nazoratsiz harakati oqib yurishi to'lov balansi muvozanatini buzmoqda va valyutalar kursini beqaror bo'lishiga olib kelmoqda. Bu davlatning iqtisodiyoti boshqa davlatning xo'jalik iqtisodiy va siyosiy holatiga bog'liqligini xalqaro ssuda kapitali bozori esa davlatlarning o'rtasida raqobat va poygani kuchaytirmoqda.

Respublika Prezidenti I.A.Karimov – keyingi yillarda O'zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy investisiyalar xajmining izchil va barqaror o'sib borayotgani e'tiborga sazovordir. 2008 yilda 1 milliard 700 million AQSh dollari miqdoridagi investisiyalar o'zlashtirildi. Bu 2007 yildagiga nisbatan 46 foiz ko'p demakdir. Eng muhimi xorijiy investisiyalarning 74 foizi to'g'ridan-to'g'ri investisiyalar tashkil etdi.

«Jahon inqirozi davom etayotganiga qaramasdan, 2009 yilda mamlakatimiz iqtisodiyotiga xorijiy investisiyalar xajmi 1 milliard 800 million dollarga ko'payadi, buning to'rt dan uch qismi to'g'ridan-to'g'ri investisiyalardir»⁴ degan edilar.

4. Mehnat resurslarining xalqaro migrasiyasi

Bozor iqtisodiyoti jamiyat a'zolarining mehnat qilish qobiliyatlaridan keng foydalanish uchun ijtimoiy va iqtisodiy shart-sharoitlar yaratadi. Respublikada o'tkazilayotgan xususiylashtirish siyosati natijasida turli mulkchilikka asosan ishlab chiqarish shakllanadi. Bu har bir kishiga o'z ishini tashkil qilishda shart-sharoitlar yaratib berdi. Tashkil etilayotgan kichik korxonalar katta investitsiya mablag'larini jalb qilmasdan turib, qo'shimcha ishchi o'rinlarini vujudga keltirishi mumkin emas. Bu respublikada makroiqtisodiyotni barqarorlashtirishga erishishda iqtisodiy islohotlarning hozirgi davrdagi strategiyasining ustivor vazifalaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Mehnat resurslarining oqilona bandligini ta'minlash, mehnat qilishning texnologiyalarga, xalqning tarixiy an'analari va udumlariga mos keladigan sohalarini barpo etish»dir⁵.

Xalqaro ishchi kuchi migrasiyasi ham jahon xo'jaligi miqyosida ishlab chiqarishni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. 90 yillarda jahonda band bo'lgan ishchilarning 25 mln.ga yaqinrog'i ishchi kuchi migrasiyasini tashkil etib, asosiy rivojlanayotgan davlatlar hissasiga to'g'ri kelgan. Ishchi kuchi migrasiyasi qonuniy va noqonuniy migrasiyaga bo'linadi. 90 yillarda 5 mln. yaqin ishchi kuchlari noqonuniy ravshda bir davlatdan ikkinchi davlatga o'tganlar. Keyingi davrlarda rivojlangan mamlakatlar o'rtasida ham ishchi kuchi migratsiyasini ko'rish mumkin. Ayniqsa, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlariga bo'lgan qiziqish katta. Bu mamlakatlarda aholining 65% chetdan kelgan aholini tashkil etadi. Masalan: qator davlatlarda ishchilarning 85% chet elliklar, Birlashgan Arab Amirligida esa 90% ni tashkil etadi. Sobiq Ittifoq emirilgandan so'ng aholining chetga chiqishi sobiq ittifoq respublikalarida tezlashdi. Hozir chet el davlatlarida 20 mln. yaqin sobiq ittifoq fuqarolari yashaydilar, shulardan 8% ga yaqin mehnat qilish sharoitiga ega emaslar, garchan

⁴ Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizasiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. O'zbekiston ovozi, 2009 yil 14 fevral

⁵ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 382–bet.

aksariyati oliy ma'lumotli, malakali mutaxassislar bo'lsa ham. O'zbekiston Respublikasida fuqarolarning chet ellarda yakka tartibda faoliyat qilishlari uchun sharoitlar yaratilgan.

O'zbekiston aholisining soni va tarkibi shuningdek iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotlar darajasi bilan boshqa regionlardan keskin farq qiladi. Bu farqlar tabiiy, tarixiy, milliy va ijtimoiy, iqtisodiy shart-sharoitlar bilan belgilanadi. Uzoq vaqt davomida jumhuriyat uchun aholi o'sishining mustamlaka tipi xarakterli bo'ldi. Ya'ni tug'ilishning yuqori koeffitsientiga o'limlarning o'ndan kam bo'lmagan darajasi to'g'ri kelardi. Faqat keyingi yillarda tabiat va sog'liqni saqlash sohasida ilg'orroq tajribani qo'llash xalq turmush darajasini yaxshilashga birmuncha ta'sir ko'rsatdi. Tabiiy o'sish asosan qishloq aholisi hissasiga to'g'ri kelmoqda. Shahar aholisining o'sishiga tug'ilish bilan bir qatorda migrasiya jarayoni ham katta ta'sir ko'rsatmoqda.

Aholining tabiiy o'sishi bilan mehnat resurslaridan samarali foydalanish muammosi kelib chiqmoqda. Ish joylarini qurib, foydalanishga topshirish aholi tabiiy o'sishidan sezilarli darajada orqada qola boshladi. Ishlab chiqarish tarmoqlarining hozirgi tuzilishi mehnatga yaroqli aholini barchasini o'z bag'riga olishga hali to'liq qodir emas.

Iqtisodiy o'sishning hozirgi bosqichi mehnat resurslari malakasini oshirish muammosini ko'ndalang qilib qo'yadi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan fan va texnika rivojining o'sishi va ayniqsa vujudga keladigan yangi tarmoqlar maxsus malakali bilimni taqozo qiladi. Ayniqsa, malakali milliy mutaxassislardan iborat bo'lgan ishchi kuchining etishmasligi keskin bo'lib qilmogda. Uning asosiy sabablari qilib, respublika umumta'lim darajasida etuk mutaxassislar tayyorlash tizimining hali etarli darajada mukammal emasligini ko'rsatish mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoiti talablariga javob beradigan darajada ishlab chiqarishni tashkil etishga bozor iqtisodiyotini yaxshi biladigan, marketing menejment, moliya va kredit masalalarini tushunadigan, tayyorgarlik ko'rgan menejer, ishbilarmon kadrlarga ega bo'lgandagina erishish mumkin. Bu to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov shunday degan edi: — «bozor o'zgaruvchan sharoitlarida mehnat qilishga layoqatli bo'lgan o'zimizning yuqori malakali mahalliy kadrlarimizsiz O'zbekistonning mustaqilligini tasavvur qilish qiyin»⁶.

Shuning uchun ham respublikada «Ta'lim to'g'risida» qonun va Milliy ta'lim dasturlari qabul qilindi. Qabul qilingan Qonun va dasturga asosan kadrlarni kasb-korga yo'naltirish, ularni tayyorlash, qayta tayyorlash, malaka oshirish asosida yagona uzluksiz milliy ta'lim tizimini yaratishga asos solindi. Shunga asosan iqtidorli yoshlarni xorijiy mamlakatlarning etakchi oliy o'quv yurtlariga, ilmiy markazlarga, firmalarga o'qishga va malaka oshirishga yuborilmoqda.

O'zbekiston industriyasi, o'tmishda asosan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki xom ashyoni dastlabki qayta ishlashga yo'naltirgan edi. Ular respublikadan tashqaridagi yirik korxonalarga yuborilar edi. Xalq iste'mol mollarining salmog'i sanoat mahsuloti umumiy hajmda 25% dan oshmas edi. Ko'rinib turibdiki, O'zbekiston juda boy moddiy va mehnat resurslariga ega, faqat bu boyliklardan foydalanishni to'g'ri tashkil etish kerak.

5. O'zbekiston Respublikasining jahon xo'jaligiga qo'shilishining xususiyatlari

O'zbekiston o'zining mustaqilligini e'lon qilganidan keyin uning bevosita xalqaro bozorga kirishi jahon infrastrukturasi bilan bog'lanishi ob'ektiv reallikga aylandi. Ammo, buning iqtisodiy va siyosiy suverenitetidan tashqari yana bir qator sharoitlari bo'lishi kerak. Birinchi navbatda iste'mol bozorini to'yintirib, so'mning qadr-qimmatini tiklab, asta-sekin respublikaning iqtisodiy va moliyaviy ahvolini sog'lomlashtirib borish kerak. Bu erda yana bir muhim muammolardan biri etishtirilgan qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashdir. Ma'lumotlarga ko'ra, mustaqillikka erishgunga qadar etishtirilgan paxtaning 90% dan ortiqrog'i tola shaklidagi xom ashyo sifatida eksport qilindi. Birgina Rossiyaning o'zida 10 mln.ga yaqin ishchi O'zbekiston paxtasini qayta ishlash sanoat korxonalarida ish bilan band bo'lgan. Bu degani O'zbekiston olishi mumkin bo'lgan milliy daromadning katta qismidan mahrum bo'lgan. Shuningdek qayta ishlash sohasining rivojlanmaganligi sababli etishtirilgan meva sabzavot mahsulotlarining 10% dan 40% gachasi iste'molchi dasturxoniga etib bormasdan nobud bo'lmoqda.

⁶ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent. «O'zbekiston», 1998 y. 55-bet.

Keyingi yillarda O'zbekistonning chet mamlakatlar bilan iqtisodiy hamda ilmiy–texnik aloqalarni rivojlantirish yuzasida bir qator tadbirlar, qarorlar qabul qilindi.

Respublikada paxta tolasi eksporti hajmi yildan yilga kamayib bormoqda. 1930 yilda O'zbekiston jahon bozoriga chiqarilgan tovarlarning 80% paxta tolasini tashkil etgan bo'lsa, 1990 yilga kelib, ham eksportning 84,9% xom ashyo tolasini tashkil etgan bo'lsa bu ko'rsatkich 2007 yilga kelib 30,8% tashkil etdi. Chunki xom ashyo sotish jahon bozorida juda kam samara beradi.

Bozorda asosan tayyor mahsulot yuqori baholanadi. Eksport hajmini tayyor mahsulot hisobiga oshirish O'zbekistonga chet el investitsiyalarini ko'plab jalb etishni taqozo etadi.

1997 yildan boshlab O'zbekiston Respublikasi juda ko'p xalqaro tashkilotlar bilan aloqalarni o'rnatdi. Shulardan, Xalqaro Millatlar Tashkiloti, Xalqaro Valyuta fondi, Jahon banki, Evropa tiklanish va rivojlanish banki va boshqalar.

O'zbekistonning iqtisodiy jihatdan rivojlanishida asosan chet el investitsiyalarni kiritish asosiy o'rin tutadi. Faqat 1997 yilda ularning hajmi 1,1 mlrd. dollarni tashkil etgan bo'lsa 2008 yildan boshlab u 1,8 milliard O'zbekiston iqtisodiga AQSh dollari miqdorida investitsiya sarflandi.

O'zbekiston Respublikasining tovar va xizmatlar eksporti 2006–2007 yillarda 127,4 foizga ko'payib 8991,5 mln. AQSh dollarini tashkil etdi. Qishloq xo'jaligining asosiy mahsuloti paxta tolasi eksporti shu yillarda 17,2 foizdan 12,5 foizga kamaydi.

Asosiy atama va tushunchalar

Halqaro iqtisodiy integrasiya, iqtisodiy xudud (zona), bojxona, industrial, yangi industrial, rivojlangan, rivojlanayotgan davlatlar, chetga kapital chiqarish, sohibkorlik, ssuda kapitali, portfel investitsiyalari, infratuzilma.

2-mavzu. XALQARO SAVDO VA SAVDO SIYO'SATI

1. Xalqaro savdo haqidagi klassik nazariyalar va ularning shu kundagi ko'rinishlari

Xalqaro savdo qadimgi davrlardayoq bo'lgan. Grek, rim, arab, xitoy davlatlari qadimgi davrlarda hunarmandlik buyumlari, qimmatbaho toshlar, tirik tovarlar (qullar) bilan savdo–sotiq ishlarini amalga oshirganlar. O'rta asrlarda Venesiya, Xiva, Buxoro, Qo'qon shaharlarida savdo gullab yashnagan, lekin u davrlarda chet davlatlar bilan savdo aloqalari ommaviy tus olmagan. Pulning umumiy xarakterga ega bo'lmaganligi tufayli savdo ishlari barter ko'rinishida bo'lgan.

Yirik mashinalarning ishlab chiqarilishi natijasida sanoat inqilobi milliy iqtisodni jahon iqtisodiyotiga o'sib o'tishiga sabab bo'ldi. Davlatlar o'zaro savdo aloqalarini amalga oshirish bilan o'zaro manfaatdorlikka erishishga harakat qila boshladilar.

Jahon xo'jaligini shakllanishi iqtisodiyot nazariyasi Fani oldiga mamlakatlarni xalqaro iqtisodiy munosabatlarda qatnashishining foydalimi yoki yo'qmi degan muammoni aniqlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

Bu muammo bilan savdoning vujudga kelishi davridan boshlab qiziqib kelinmoqda. XV–XVI asrlarda birinchi marta savdo munosabatlariga merkantilistlar e'tibor berganlar. Ular dastlab yopiq savdoni targ'ib qilgan bo'lsalar, keyinchalik ochiq savdoni qo'llash zarur ekanligini nazariy jihatdan asoslab berdilar. Bunday qarashlar A.Monkretæn. U.Stafford, J.B.Kolъber asarlarida aks ettirilgan. Merkantilistlarning g'oyalarini XVII–XVIII asrlarda A.Smit davom ettirgan hamda o'zining «Mutlaq afzallik» nazariyasiga asos solgan.

Bu nazariyaga muvofiq ba'zi bir davlatlar biror mahsulotni ishlab chiqarganda mutloq afzallikka, samaradorlikka erishadilar. Buning sababi bu davlatlarning o'zga davlatlarga nisbatan qulay bo'lgan tabiiy shart–sharoitga ega ekanligidir. Masalan: Hindistonda choy etishtirish, Braziliyada kofe, O'zbekistonda paxta etishtirish qulay va arzon. Sababi: tabiiy sharoit qulay.

Bu davlatlar uchun o'zaro etishtirgan tovarlarni almashlash foydaliroq. Chunki O'zbekistonda kofe, choy etishtirish mumkin bo'lsada, biz uchun samarasiz. Lekin ko'pgina davlatlar mutloq afzallikka ega bo'lmasalarda xalqaro savdoda ishtirok etadilar. Bunday ziddiyatni ingliz iqtisodchisi D.Rikardo o'zining **nisbiy afzallik nazariyasida** tushuntirib bergan. Aynan bir xil

tovar ishlab chiqaruvchi boshqa davlatlarga nisbatan mehnat unumdorligi yuqori bo'lganligi sababli samaraga ega bo'ladi, uning tovari kam xarajat talab etadi. Natijada tovarlarni sotgan davlatlarga nisbatan ustunlikka ega bo'ladi.

Xalqaro savdo mamlakatlar o'rtasidagi savdo–sotiq tovarlarni chetdan olib kelish (import) va chetga chiqarish (eksport) bilan xarakterlanadi. Xalqaro savdoning iqtisodiy asosi xalqaro mehnat taqsimotidir. Xalqaro savdo asosida dunyoda mavjud bo'lgan iqtisodiy resurslar qaytadan taqsimlanadi. Jahon savdosining tuzilishini 60% xom ashyo materiallari, 40% tayyor mahsulotlar tashkil etadi.

Xalqaro savdoning elementlariga **eksport, import, reeksport, reimport**lar kiradi. **Reeksport** deganda o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi davlat uchun olib sotiladigan tovarlar kiradi. **Reimport** esa iste'molchi mamlakatlardan reeksport qilingan tovarlarni sotib olishni ifodalaydi.

Reimport – reeksport tovarlarni xarid qiluvchi iste'molchilar hisoblanadi. Xalqaro savdo oboroti import va eksport tovarlarining pulda ifodalangan yig'indisi hisoblanadi. Tashqi savdo sharoitida mamlakat daromadlarining modeli quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi.

$\text{Daromad} = \text{iste'mol} + \text{investitsiyalar} + \text{eksport} - \text{import}.$

Import bilan eksport o'rtasidagi farq savdo balansining qoldig'i (saldosi) hisoblanadi, ya'ni sof eksport ni o'zida ifodalaydi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan buyon eksport sohasida ijobiy iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishildi. Garchan tovarlar va xizmatlar eksporti AQSh dollari qiymatida 1977 yilda 4,4 foizga, 1998 yilga kelib 20,0 foizga kamaygan bo'lsa ham. 2002–2003 yillarda 28,0 foizga ko'paydi va 3725,0 mln. AQSh dollarini tashkil etdi. 2007 yilda tashqi savdo aylanmasi 14227,1 mln. AQSh dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2008 yilda tashqi bozor kon'yukturasining yomonlashuviga qaramasdan, savdo aylanmasi 21,4 foizga ko'paydi. Ayni vaqtda tovarlar va xizmatlar eksporti 28,7 foizga ko'paydi. Umumiy eksport xajmida xom ashe bo'lmagan tovarlarning ulushi 71 foizdan ortiq bo'lgan. Paxta tolasini chetga sotish esa 2003 yilga nisbatan 2008 yilga kelib 20 foizdan 12 foizga kamaygan⁷.

Bu jarayon Respublikamiz uchun ham muhim ahamiyatga ega. Buni Prezidentimiz ham o'z asarlarida ta'kidlab o'tganlar: «Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga o'zining jahon hamjamiyatidagi integrasiyalashuvini ta'minlashga Xalqaro moliyaviy, iqtisodiy tashkilotlar xalqaro valyuta fondi, Jahon banki, Xalqaro moliya korporasiyasi, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki va boshqalar ham katta yordam ko'rsatmoqda. Biz mamlakatimizning har yili Davos shahrida o'tkazilgan jahon iqtisodiy anjumanida qatnashishi katta ahamiyatga ega deb bilamiz. Anjumanda qatnashgan O'zbekiston uchun uning imkoniyatlarini tanishtirish, chet el investitsiyalarini jalb etish uchun muhim ahamiyatga molik»⁸.

Natijada O'zbekiston Respublikasining 2008 yildagi tashqi savdo aylanmasida ijobiy salbdoga ega bo'ldi. Bu respublika iqtisodiyotini makroiqtisodiy barqarorlik asosida rivojlanayotganligini ko'rsatadi.

2. Savdo siyosati: nazariya va tajriba.

Savdo siyosatini amalga oshirish vositalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tashqi iqtisodiy aloqalar, savdo faoliyati davlat tomonidan boshqariladi. Boshqarish huquqiy asoslarni vujudga keltirish asosida amalga oshiriladi. Bu jarayon respublikamiz uchun ham muhim ahamiyatga ega. Buni Prezidentimiz ham o'z asarlarida ta'kidlab o'tganlar: «Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi integrasiyalashuvini ta'minlashga iqtisodiy hamkorlik sohasidagi ko'pgina nufuzli xalqaro tashkilotlarning teng huquqli a'zosi bo'lishi qisqa vaqt ichida Respublika Xalqaro valyuta fondi, Jahon banki, Xalqaro mehnat tashkiloti, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, Xalqaro elektr aloqa uyushmasi, Osiyo va Tinch okeani iqtisodiy va ijtimoiy komissiyasi, Evropa qayta tiklash va

⁷ Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizasiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. O'zbekiston ovozi, 2009 yil 14 fevral

⁸ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari, Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 160–161 betlar.

taraqqiyot banki, Xalqaro moliya korporasiyasi, Xamdo'stlikning mintaqaviy iqtisodiy tashkiloti, Bojxona hamdo'stligi kengashi va boshqa shu kabi mashhur xalqaro iqtisodiy hamda moliyaviy tashkilotlarga qabul qilinishi, ...iqtisodiyotimizning chet el investisiyalarning keng jalb qilish, chet ellik investorlarning huquqlari va manfaatlari ishonchli himoyalashining kafolatlarini ta'minlashi bo'yicha qonun asoslari qabul qilinishi katta ahamiyatga ega bo'ladi»⁹.

Xalqaro savdo, xalqaro savdo siyosatini amalga oshirishni taqozo etadi. Xalqaro savdo siyosati, milliy siyosatdan darajasi va xarakteri jihatidan tubdan farq qiladi.

Davlat tashqi iqtisodiy savdo aloqalarini amalga oshirish masadida **ochiq savdo siyosati (fritrederlik) va yopiq savdo siyosatini (proteksionizm)ni** amalga oshiradi.

Ochiq savdo siyosati (fritrederlik) milliy iqtisodni himoya qilish va rivojlantirish maqsadida amalga oshiriladi. Yopiq savdo siyosati (proteksionizm) merkantilizmning ilk rivojlanishi davrida vujudga kelgan bo'lib, davlat budjetining daromad qismining katta qismi boj solig'i hisobida tarkib topgan. **Proteksionizm** siyosati chet el tovarlariga har xil to'siqlar qo'yish yordamida amalga oshiriladi. To'siqlar turli ko'rinishlarda bo'ladi:

1. Bojxona tariflari: Tariflar importga solinadigan soliqlardir. Tariflarning ikki xil turi mavjud. Chet eldan kelayotgan tovarlardan daromad olish uchun hamda ichki bozorni chet el tovarlari kirib kelishidan ma'lum darajada himoyalash uchun aksiz solig'i hisoblanadi. Fiskal tariflar davlat tomonidan pul mablag'lari oqib kelishini ko'paytirish maqsadida qo'llaniladi.

2. Kvotalar: Muayyan nomdagi va turdagi import qilinadigan tovarlar miqdorini chegaralab qo'yish hisoblanadi.

3. Demping – o'zga davlat tovarlarini sotishga to'sqinlik qilish maqsadida milliy mahsulotlar bahosini tushirish.

4. Kelayotgan import tovarlarga olgan lisenziyasini talab qilish.

3. Tashqi iqtisodiy aloqalarni boshqarish. O'zbekistonning xalqaro savdo tashkilotiga qo'shilishi

Xalqaro iqtisodiy aloqalarning oliy shakli bu jahon xo'jaligidagi integrasiya aloqalaridir. Iqtisodiy integrasiya g'oya murakkab jarayon bo'lganidan unga xos hodisalarni hisobga olgan holda uni baholash mumkin.

Jahon xo'jaligidagi iqtisodiy integrasiya milliy bozorlar va mamlakatlar milliy xo'jaliklari o'rtasida uzviy bog'liq hamjihat rivojlanishini ta'minlash turli mamlakatlar doirasida resurslarning erkin harakat qilishi, yagona umumiy bozor tashkil qilish maqsadida birlashuvdir.

Milliy mudofaa xavfsizligini ta'minlashni asosiy vazifasi, ish bilan bandlik darajasini oshirish, boshqa mamlakatlar tomonidan iqtisodiyotdagi barqarorlikni buzish, hali o'zi tiklab olmagan yosh tarmoqlarni himoya etish, milliy bozorni chet el firmalarining demping (tovarni foyda ko'rmasa ham bozorni egallash maqsadida arzonlashtirib sotish) siyosatidan himoya etish, chet eldan arzon ish kuchini kirib kelishidan himoya etishdir.

Xalqaro mehnat taqsimoti qancha chuqur bo'lsa va ishlab chiqarishdagi kooperasiya aloqalari qanchalik mustahkam bo'lsa, iqtisodiy integratsiya shunchalik muvaffaqiyatli va turli shakllarda rivojlanadi. Shuning uchun ham 1947 yili 23 ta davlat o'rtasida savdo va boj siyosati bo'yicha «Xalqaro tarifni belgilash va savdoni amalga oshirish bitimi» tuzildi. Hozirgi davrda bu bitimga 111 ga yaqin davlatlar a'zo bo'lib, kelishuv Qoidalari asosida xalqaro savdoning 85 foizi amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi ham 1999 yilda kuzauvchi sifatida shu tashkilotga a'zo bo'ldi.

1994 yilda davlatlar o'rtasida kelishmovchilik bo'lishi natijasida tashkilot inqirozga yuz tuta boshladi. Uganda raundida 1994 yildan boshlab, tashkilotning nomi (GATT) Xalqaro savdo tashkiloti (XST), deb nomlanadi.

Natijada davlatlar o'rtasida tariflar erkin savdo zonalarini aniqlash o'zaro savdo–sotiq yuzasidan olib boriladigan qonun qoidalar davlatlarning manfaatlarini himoyalash maqsadida qaytadan ko'rila boshlandi. Rimda Xalqaro Evropa iqtisodiy uyushmasi (EIU) tashkil topdi. Bu uyushmaga 13 ta davlat a'zo bo'lib u «umumiy bozor» nomini oldi. Umumiy bozor uyushmasining asosiy maqsadi shu uyushmaga a'zo bo'lmagan davlatlar tovarlari uchun umumiy boj tizimini joriy

⁹ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston» 1998 y. 143–144, 208 betlar.

etish, umumiy bozor uyushmasiga a'zo bo'lgan davlatlar o'rtasida ishchi kuchi va kapitalni erkin harakat qilishini ta'minlash, iqtisodiy sohada o'zaro manfaatdor bo'lgan umumiy siyosatni ishlab chiqishdan iborat bo'lgan.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillik davrining boshlarida jahon savdo bozorlariga chiqishda ma'lum darajada chegaralangan edi. Hozir esa respublika o'zining mahsulotlari paxta tolasi, benzin, gaz, oltin, texnika va avtomobil va boshqa tayyor mahsulotlari bilan jahon bozorida o'z o'rnini egallamoqda.

4. Savdo balansi va uning tarkibiy tuzilishi. Savdo balansini tartibga solish usullari

Har bir davlat ma'lum vaqt davomida iqtisodiy aloqalarning borishi haqida ma'lumotlarni to'playdi. Tashqi savdoning chet davlatlarda qanday ahvolda olib borilayotganligini ifodalaydigan ma'lumotlardan biri **to'lov balansi** hisoblanadi. Agarda mamlakatga kirib kelyotgan mablag'lar nisbiy bo'lsa, **to'lov balansi salbiy** bo'ladi. To'lov balansi passiv bo'lganda, kamommad chet davlatlarga qimmatbaho qog'ozlar (zayom) sotish yokm Markaziy bank zahiralaridan qoplash hisobiga to'latiladi. Xar qanday davlatning rasmiy valyuta zahirolari chegaralangandir. Shuning uchun to'lov balansining uzoq, muddat kamomadli holda bo'lishi davlatning valyutalarini behudaga sarflanishiga, isrof bo'lishiga sabab bo'ladi.

Bunday davlat to'lov balansini muvozanatli holga ketirishga harakat qilishi kerak. Davlatlar to'lov balanslarini xalqaro valyuta fondining (XVF) tavsiyalari asosida tuzishlari kerak. Bu murakkab hujjat yuzdan ortiq bo'limlardan iborat. To'lov balansi bojxona xizmatchilarining ma'lumotlari asosida tuziladi. Chunki, xalqaro savdodagi tovarlar harakatining real ko'rinishi bojxonalardan o'tadi.

Savdo balansi davlatning xalqaro miqyosdagi faoliyatining jamini o'zida ifodalaydi, odatda bir yil muddatga tuziladi. Xalqaro valyuta fondining talabiga binoan savdo balansi:

- joriy operasiyalar balansi;
- pul kapitallari balansi;
- rasmiy valyuta zahiralarining pirovard holdagi o'zgarishlarini o'z ichiga oladi.

Xalqaro iqtisodiy aloqalar valyutalarni xarid qilish va sotish operasialardan iborat bo'lganligi sababli savdo balansida valyutalarning kirishi (+) va chiqib ketishi (–) belgilarda ifodalanadi.

Quyidagi *1-jadvalda* respublika tashqi savdosining 2002–2003 yillarda jahon kontingentlari bilan savdo kilish ma'lumotlari keltirilgan.

1-jadval

O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari (mln.doll.)

Ko'rsatkichlar	2006 yil	2007 yil	2007 yil 2006 yilga nisbatan foiz hisobida
Tashqi savdo aylanmasi	11171,4	14227,1	127,4
Shu jumladan:			
MDH davlatlari	4746,1	6994,8	147,4
Xorijiy davlatlar	6425,3	7232,3	112,6

Eksport	6389,8	8991,5	140,7
Shu jumladan:			
MDH davlatlari	2685,5	4273,0	159,1
Xorijiy davlatlar	3704,3	4718,5	127,4
Import	4781,6	5235,6	109,5
Shu jumladan:			
MDH davlatlari	2060,6	2721,8	132,1
Xorijiy davlatlar	2721,0	2513,8	92,4
Savdo balansi	6389,9	8991,5	140,7
MDH davlatlari	2685,5	4273,0	159,1
Xorijiy davlatlar	3704,3	4718,5	127,4
Tashqi savdo aylanmasini tarkibi			-
MDH davlatlari	100	100	-
Xorijiy davlatlar	42,8	18,3	-
	57,2	31,7	-

2006–2007 yillarda respublika bo'yicha savdo balansida aktiv bo'lib 6389,9 mln. dollardan 8991,5 mln. dollarga o'sgan yoki 1,4 marotaba ko'paygan.

To'lov balansi savdo balansiga nisbatan keng ma'noga ega. To'lov balansida davlatlar o'rtasida amalga oshiriladigan turizm, ish kuchi migrasiyasi, kapital almashish, investisiya sohasiga tegishli bo'lgan mablag'larning nisbati ham olinadi.

Kommersiya operatsiyalarining xalqaro hisoblari naqd pullarsiz amalga oshiriladi. Shuning uchun uning ma'lumotlari buxgalteriya hisobotlaridan olinadi. Xalqaro hisoblar erkin almashtiriladigan valyutada, o'zaro tovar ayirboshlash formasida va kliring savdosi yordamida amalga oshiriladi.

Kliring – deganda (inglizcha aniq, tozalash) o'zaro tovar almashishi jarayonida vujudga kelgan farqni xalqaro valyuta yordamida to'lash tushuniladi. Banklararo kliring va xalqaro valyuta kliringlari mavjud. O'zbekiston Respublikasining MDH va uzoq xorijiy davlatlari bilan savdo holati 1–jadvalda keltirilgan¹⁰.

O'zbekiston Respublikasi 2007 yildagi savdo aloqalarida, tashqi savdo faoliyatida tovar aylanmasining 49,1 foizi, eksportni, 47,5 foizi importni va 52,2 foizi MDH mamlakatlariga to'g'ri kelgan.

Mamlakatlarning o'zaro va umumjahon miqyosidagi aloqalarining chuqurlashuvi, ularning shakllarini yangilanib borishi insoniyatning iqtisodiy umumiylikini kuchaytiradi, jahon xo'jaligini yangi bosqichga olib chiqadi.

Asosiy stama va tushunchalar

Boj solig'i, aksiz solig'i, demping, tovar almashuvi, eksport, import, reeksport, reimport, savdo balansi, aktiv balans, passiv balans, proteksionizm, fritiderlik.

3–mavzu. VALYUTA TIZIMI VA VALYUTA MUNOSABATLARI

1. Xalqaro valyuta tizimi, uning tuzilmasi, faoliyat qilish sabablari va shakllanish bosqichlari

Jahon xo'jaligi aloqalarni yaxshi yo'lga qo'yilgan valyuta munosabatlari tizimisiz tasavvur etish mumkin emas. Xalqaro valyuta munosabatlari xalqaro to'lov aylanmasida pulning harakat qilishi boshlanishi bilan vujudga kelgan. Valyuta munosabatlari taraqqiyoti ishlab chiqaruvchi

¹⁰ O'zbekiston statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

kuchlarning rivojlanishi, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, jahon xo'jaligi tarkibining o'zgarishi bilan bog'langandir.

Valyuta munosabatlari – bu davlatlar o'rtasida tashqi savdoga kapital chiqarish, foydani olib chiqish, zayom va subsidiyalar olish, fan va texnika sohasida ayirbosh qilish turizm va boshqa shunga o'xshash xo'jalik aloqalariga xizmat qiluvchi jahon puli amal qilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlardir.

Valyuta munosabatlari taqsimot va almashuv sohasida amal qiladi. Lekin nisbatan mustaqil holda to'lov balansi, valyuta kursi, kredit va hisob operatsiyalari orqali jahon iqtisodiyoti ahvoriga, ijtimoiy takror ishlab chiqarishning, ayrim mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga, ularning xalqaro iqtisodiy aloqalarini turli ko'rinishlarida ta'sir o'tkazadi.

Bunda davlatlar o'rtasida hisob–kitob bir maromda, silliq ko'chmaydi, o'zaro nizolar va kelishmovchilik ostida bo'ladi. Hozirgi zamon valyuta munosabatlarining ijtimoiy–iqtisodiy vazifasi, jahon xo'jaligining samarali rivojlanishi uchun zarur bo'lgan sharoitni yaratishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni tartib solish hammaga ma'lum dasturlar moliya, kredit, soliq, valyutaa siyosati narxlarini nazorat qilish hamda bilvosita ta'sir ko'rsatishning boshqa choralari yordamida amalga oshiriladi» degan edi¹¹.

O'zbekiston Respublikasi xalqaro valyuta munosabatlarida teng huquqli sub'ekt sifatida qatnashish uchun xalqaro iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlar – Xalqaro valyuta fondiga, Xalqaro qayta tiklash va rivojlantirish bankiga, Osiyo taraqqiyot bankiga a'zo bo'ldilar.

Har bir milliy bozor o'zining milliy valyuta tizimiga ega. Milliy valyuta tizimi mamlakatning pul tizimining bir qismi bo'lib, uning doirasida valyuta resurslari shakllantiriladi va foydalaniladi, xalqaro to'lov oboroti amalga oshiriladi.

Unga quyidagi asosiy belgilarning bo'lishligi hosdir:

- milliy valyuta birligi;
- rasmiy tilla valyuta rezervi;
- pul birliklari qiymatining oltin baravarida kurs shakllanishining tengligi;
- valyutani qaytarish sharti;
- valyutaga cheklashning bor yoki yo'qligi;
- davlatning tashqi hisob tartibi;
- milliy valyuta bozori va oltin bozorini tartibi;
- mamlakat valyuta munosabatlarini boshqarishni ta'sis etuvchi milliy huquqi.

Milliy valyuta tizimi pul tizimining tarkibiy qismidir. Uning o'ziga hosligi mamlakat iqtisodiyotining, shuningdek tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanganlik darajasi sharoiti bilan belgilanadi.

Valyuta munosabatlarini tartibga solishda milliy valyutani mustahkamlash katta iqtisodiy ahamiyatga ega. «Milliy valyuta birinchi bosqichda tovar massasi bilan ishonchli ravishda mustahkamlangan, dunyo valyutasi bilan bog'langan va kafolat topgan holda respublikada almashtiriladigan bo'ladi... Unga biror narsa sotib olish mumkin bo'lgandagina u o'z qiymatini, harid qilish qobiliyatini saqlab qoladi»¹².

Jahon valyuta tizimi bu — jahon xo'jaligining rivojlanishi va davlatlararo kelishuviga muvofiq huquqiy mustahkamlangan xalqaro valyuta munosabatlari shaklidir. Uning asosiy belgilari quyidagilardan:

- milliy va jamoa valyuta mablag'i va oltin rezervining tarkibi va tuzilishi;
- teng valyuta va kurs mexanizmi;
- o'zaro valyutani qaytarish sharti;
- valyuta miqdorining cheklanishi;
- xalqaro hisob shakli;
- xalqaro munosabatlarni tartibga solib turuvchi xalqaro kredit tashkilotining huquqiy holatidan iborat.

Shuni ta'kidlash kerakki, xalqaro valyuta tizimi milliy valyuta tizimlari asosida harakat qiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul mablag'larini, shu jumladan valyutani almashtirish va sotish yirik tijorat

¹¹ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 43–bet.

¹² Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 52, 166–betlar.

banklari vositasida amalga oshiriladi. Bu banklar orqali savdo va boshqa tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirish natijasida mijozlar ushbu bankka pul qo'yish va uni boshqa mamlakatga boshqa turdagi valyuta bilan almashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Xalqaro valyuta bozorining yirik markazlari Tokio, Nyu-York, Bryussel shaharlari hisoblanadi.

Xalqaro valyuta tizimi o'z taraqqiyotida uch bosqichni bosib o'tgan. Xalqaro valyuta tizimining birinchi bosqichi XIX asr ohirida oltin andoza asosida yuzaga kelgan bo'lib, bunda ayrim mamlakatning milliy valyutasi bozorda oltinga erkin almashtirilgan. Bu valyuta tizimi XX asr boshlaridagi buyuk depressiya davrida barbod bo'ldi. Ikkinchi bosqichda 1944 yil AQShda Bretton-Vuds konferensiyasida rasmiylashtirilgan valyuta kursining oltin andozasi saqlanib qolindi. Lekin bunda AQSh dollari oltin va valyuta almashinuvida bosh vositachi qilib belgilandi. Bu ikkala vositada ham valyuta kursi hukumat tomonidan oltinni jahon bozoridagi bahosiga ko'ra belgilab qo'yish asosida amalga oshirildi.

Ushbu konferensiyada «Xalqaro valyuta fondi» tashkil etildi.

1971yilga kelib AQSh hukumati dollarini oltinning rasmiy bahosi bo'yicha almashtirib olishdan bosh tortdi. Chunki bu davrga kelib jahondagi pul zahirasining o'sishi qazib olinayotgan oltin miqdoriga bog'liq bo'lib qoldi. Shuningdek, oltin zahiralarining o'sishi, xalqaro savdo va moliya miqyoslarining o'sishidan orqada qola boshladi.

Bu orada chet mamlakatlarga chiqib ketgan AQShning dollari miqdori ko'payib savdo balansida kamomad ortib ketdi, hozirda amal qilib turgan uchinchi bosqich 1976 yilda HVF tomonidan joriy etilgan bo'lib, davlatlar o'rtasida valyuta munosabatlari milliy pul birligining o'zgarib turuvchi, suzuvchi kurs asosida harakat qilishini belgilashdan boshlanib hozirgacha davom etib kelmoqda. Mamlakat agarda quyidagi uchta shartni bajarsa oltin andoza qabul qilgan hisoblanadi: o'zining pul birligiga ma'lum miqdorda oltin o'rnatish; mavjud oltin zahirasi bilan taklif pul miqdori o'rtasida qat'iy nisbatni saqlash; oltinning erkin eksport va importiga qarshilik qilmaslik. Bunga ko'ra, agarda har qaysi davlat o'zining pul birligiga oltin holatini belgilasa, turli milliy valyutalar o'zaro belgilangan nisbatlarga ega bo'ladi. Masalan; AQSh o'z dollarini 0,1gramm oltinga tenglashtirsa, Angliya esa funt sterlingni 0,2 gramm oltinga, demak bir funt sterling ikki dollarga teng. Ammo «Oltin andoza» tizimiga ko'ra mamlakat milliy valyutasini joriy etish uchun; albatta o'z oltin zahirasi ega bo'lmog'i kerak va oltin zahirasi tugasa «Oltin andoza»dan voz kechishga majbur bo'ladi.

Hozirgi vaqtda amal qilayotgan xalqaro valyuta mexanizmining asosiy ko'rinishlari quyidagicha. Valyuta birligini oltinga bog'liqligi yo'qoldi. Natijada o'zgarmas baho belgilash ham yo'q bo'ldi. Oltin nafaqat ichki, hatto jahon bozorida ham umum to'lov vositasi pul rolini bajarishdan to'xtadi.

Shuning uchun kollektiv valyuta birligini yaratishga erishilmaganligi uchun dollar valyuta moliya mexanizmida asos bo'lib qolmoqda va xalkaro muammolarda kredit to'lovi vositasini bajarmoqda, bosh valyuta rezervi rolini o'ynamoqda.

Shuning uchun «Umumiy bozor»ga kiruvchi davlatlar o'zlari uchun umumiy valyuta tizimini shakllantirishga qaror qildilar. Bu valyuta – Evropa valyuta tizimi (EVT) bo'lib, u 1979 yilning mart oyidan boshlab shu kungacha amal qilib kelmoqda.

Buning uchun Evropa Markaziy Bankini tashkil etish va Evropa Davlatlarining Milliy Banklari uning bo'limlariga aylanishi belgilangan. Hozirgi kunda Evropa iqtisodiy xamjamiyatiga a'zo bo'lmagan davlatlarning banklari ham bu valyutalar yordamida xisob – kitoblarni olib bormoqda. Hozirgi kunda Evropa valyutasining muomalaga qo'shilishi ham yagona valyuta tizimining Yangi turi vujudga kelmaganidan dalolat beradi. Buning sababi davlatlarning manfaatlari o'rtasida juda kata farqning mavjud ekanligidir.

Osiyo, Afrika va London Amerika davlatlarida ham bir necha xil jamoa valyutasi mavjud bo'lib, uning hisob-kitobi Arab valyuta fondining dinorini, AND paktining AND pessosida va Afrika davlatlari va uning doirasiga kiruvchilar Fransiya frankida hisob-kitob yuritadilar. Xalqaro valyutaning eng asosiy xususiyatlaridan biri uni konvertasiyalashuvidir. Ya'ni milliy ichki pul valyutasi chet el davlatlari valyutalari bilan almashinuvidir.

Valyutalarni konvertasiyalashuvi ya'ni almashuvi erkin, qisman va almashmaydigan valyutalarga bo'linadi. Erkin almashuvchi valyutalar belgilangan xalqaro kurslarda barcha chet el valyutalari bilan almashinadi. Masalan: AQSh dollari, Kanada dollari, Yaponiya yeni bunga misol bo'la oladi. Ayrim milliy ichki valyutalar cheklangan darajada xalqaro muomalalarda bo'lishi

mumkin. Masalan: tovar–pul munosabatlarida faqat tovar operatsiyalarida konvertasiya bo'lmaydigan milliy valyuta faqat ichki to'lov muomalasida qo'llaniladi. Milliy valyutalarning konvertatsiyalashuvi ichki va tashqi konvertatsiyalashuviga bo'linadi. Tashqi valyuta konvertatsiyalashuvida chet elning yuridik va fuqarolik huquqiga ega bo'lgan shaxslar bemalol milliy valyuta ko'rinishida to'lovni amalga oshirishlari yoki milliy valyuta ko'rinishida aktivlarga ega bo'lishlari mumkin. Ichki konvertatsiyada faqat chet el valyutasini davlatning o'zida harid qilish va ayrim to'lash hisob–kitoblarini amalga oshirish mumkin.

2. Valyuta kursi va harid qobiliyatining ustunligi

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Milliy valyuta – milliy iftihar, davlat mustaqilligining ramzi, suveren davlatga xos belgidir. Bu respublikaga tegishli boylik va mulkdir... o'z valyutamiz tovar bilan barqaror ta'minlangan taqdiridagina real kuch va obro'ga ega bo'ladi... valyutaning barqaror amal qilish uning muhimligi, erkin almashinuvi etarli valyuta zahirasi bo'lishiga bog'liq... milliy valyutani mustahkamlashning eng muhim sharti inflyasiyaga qarshi baquvvat, puxta o'ylangan siyosat o'tkazishdir» degan edi¹³.

Bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan narxi **valyuta kursi** deb ataladi. Masalan: AQSh dollari 85,5 so'mga yoki nemis markasi 47,25 so'mga teng va hokazo. Yoki teskarisi agarda milliy valyuta chet el valyutasiga tenglashtirilsa, teskari tenglashtirish deyiladi. Masalan: 1 so'm = 0,0117 AQSh dollariga, 1 so'm = 0,0212 nemis markasiga va hokazo. Agrar valyuta narxi oshsa, kurs yuqrilashgan bo'ladi yoki aksincha. Valyuta tovar bo'lganidan uning narxini belgilovchi asos bo'lishi kerak. Shunday asos valyutalar «harid qobiliyatining pariteti» deyiladi, uni valyuta birligini qurbi, ya'ni uning harid qobiliyati belgilaydi. Masalan: 1 dollar, 1 marka, 1 so'm, 1 tangaga nima olish mumkin, shunga qarab valyuta kursini hisoblashda eng muhim tovarlar narhiga qarab har bir valyutaning kursi aniqlanadi.

Valyutaning harid qilish qobiliyati quyidagicha belgilanadi. $Vhq \ R \text{ dollarda} / R \text{ so'mda} = \text{dollar miqdori} / \text{so'm miqdori} = 1/85$

R – baho savatchasi

Vhq – valyutaning haridorgir qilish qobiliyati

Valyuta harid qilish qobiliyati pariteti nazariyasiga XX asr boshlarida shved iqtisodchisi G.Kassel (1886–1945) asos solgan. Bu nazariyaga asoslangan holda xalqaro iqtisodiy tenglashuvlar asosida, Xalqaro valyuta fondi, Jahon banki iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotlari ish yuritmoqdalar. Inflyasiya davrlarida pulning jamg'arish vazifalarini chet el valyutalari amalga oshiradi. Bu davrda chet el valyutalari qiymati oshadi.

Valyuta kursi ayirboshlash kursi deb ham ataladi. Biror davlat valyutasi bahosining boshqa valyutaga nisbatan pasayishi **devolvasiya** deyiladi. Bahosining ko'tarilishi esa **revolvasiya** deyiladi. Valyuta kursi ikki turga bo'linishi mumkin:

- qat'iy o'zgarmaydigan kurs – valyutalar narxi barqaror turadi;
- suzib yuruvchi kurs – valyutalar kursi o'zgarib turadi, ammo ma'lum chegarada yuz beradi, ya'ni kurs cheksiz oshib yoki kamayib ketmaydi.

Valyuta kursi ta'sirida eksport yoki import ustivorligi ta'minlanadi. Bozor o'zgarsa resurslar oqimi ham o'zgaradi. Valyuta kursining o'zgarishlari bevosita iqtisodiyotga tasir etganida uni o'zgartirish bilan iqtisodiyotga tartib beriladi. Valyuta kursi pul qadrini ifodalaydi. Valyuta kursi deb chet el valyuta qiymati birligini milliy valyuta birligini qiymatiga tenglashtirishga aytiladi.

Valyuta bahosi va valyuta bozori depozitlari valyuta kurslariga va banklarga qo'yilgan valyutalarga to'lanadigan foizlarga bog'liq bo'ladi. Masalan: AQSh va GFR foizi 5 ga teng. GFR foizni 7 ga oshirdi. AQShda esa o'zgarmadi. Bunday sharoitda kapital AQShdan Germaniyaga o'tkazila boshlashiga sabab bo'ladi. Bu o'z navbatida valyuta migratsiyasiga olib keladi.

Valyuta migratsiyasi kapital kursini o'zgartirishga olib keladi. Valyuta kursining o'zgarishi iqtisodiyotning turli sohalariga har xil ta'sir qiladi. Eksport ga ishlovchi korxonalarga valyuta kursining pasayishi qulay uning ortishi esa zarar keltiradi. Iqtisodiyotda shunday qoida bor, milliy valyutaning kursi oshganda import uning kursi pasayganda esa eksport qulay bo'ladi.

¹³ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston» 1998 y. 369, 371, 373, 374–betlar.

3. Valyuta kursini davlat tomonidan boshqarish

O'zbekiston Respublikasi ko'p tomonlama xalqaro iqtisodiy hamkorlik tashkilotlari faoliyatida qatnashmoqda. Birlashgan Millatlar tashkilotining iqtisodiy muassasalari, Jahon banki, Xalqaro Valyuta Fondi, Xalqaro moliya korporasiyasi, Iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashuv tashkiloti kabi va boshqa obro'-e'tiborli xalqaro moliyaviy-iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lib kirdi hamda ularda faol siyosat o'tkaza boshladi, jahon iqtisodiyotiga qo'shilishidan iborat bo'lgan strategik integrasion vazifa – O'zbekistondagi barcha xo'jalik sub'ektlarining tashqi dunyo bilan o'zaro aloqalari uchun teng huquqli va milliy manfaatlariga mos keladigan shart-sharoitlar yaratish asosida xalqaro valyuta moliya va savdo mexanizmlariga bevosita qo'shilish nazarda tutiladi»¹⁴.

Valyuta munosabatlarini davlat tomonidan va davlatlararo miqyosda tartibga solish valyuta siyosati asosida amalga oshiriladi.

Valyuta siyosati – davlat muassasalari va huqumatlararo tashkilot tomonidan qabul qilingan dasturga muvofiq o'tkaziladigan iqtisodiy tadbirlar yig'indisidan iboratdir. Valyuta intervensiyasi orqali milliy ichki valyuta kursini ushlab turadi. Valyuta intervensiyasi yirik davlatlarning chet el valyutalarini sotib olish yo'li bilan valyuta kurslarini oshuvi yoki kamayishiga ta'siridir. Davlat o'z valyuta kursini oshishidan manfaatdor bo'lsa, u chet el valyutalarini sotib milliy valyutalarni sotib oladi yoki milliy valyuta kursini tushirish uchun chet el valyutasini sotib oladi. Valyuta intervensiyasini odatda, Markaziy banklar amalga oshiradi. Davlat qat'iy valyuta kursini o'tkazish yo'li bilan ham valyuta siyosatini o'tkazadi, yoki ma'lum muddatga boshqariluvchi valyuta kursi siyosatidan ham foydalaniladi.

Valyuta kursini o'zgarishi iqtisodiyotni ahvoliga sezilarli darajada ta'sir etadi. Shuning uchun u mamlakat va davlatlararo munosabatlarda tartibga solinadi. Respublikada tashqi savdo aloqalarini kengaytirish maqsadida tovarlarni import qilish uchun bojxona to'lovlarini bekor qildi. Mahsulotlarni eksport qilish uchun bojxona to'lovlari kamaytirildi, qo'shma korxonalarda ishlab chiqarilgan mahsulotlar eksport qilishda bojxona to'lovlaridan ozod qilindi. Korxonalar valyuta tushumining bir qismi korxona manfaatdorligini oshirish uchun ularning ixtiyorida qoldirildi. Davlatning valyuta kursiga ta'sir etishning to'g'ri va bilvosita usullari bor. Ochiq iqtisodiyot sharoitida bilvosita usullarga pul-kredit va moliyaviy siyosatni butun vositalari kiradi. Milliy valyuta kursiga muomaladagi pul hajmi, real foiz stavkasi: inflyatsiya sur'atlari ta'sir ko'rsatadi. Valyuta siyosatida diskont siyosat (bank tomonidan olinuvchi foiz) ya'ni ma'lum davr o'tganidan so'ng to'lanadigan daromadni hozirgi davrga va harakatdagi foiz stavkasiga keltirishni va tashqi valyuta bozorlarida valyuta intervensiyasini ajratib ko'rsatish mumkin.

AQShda 70–yillarda dollar kursi pasayishi tendensiyasi kuzatilgan. 70–yillarning ohirida esa AQSh hukumati dollarni quvvatlash rejasini qabul qildi. U bank hisob stavkasini oshirish va yirik ko'lamda valyuta intervensiyasini nazarda tutar edi. Ushbu rejani amalga oshirish boshida dollarni kursini pasaytirishni to'xtatish, so'ngra esa 80–yillarda oshirish imkonini berdi. Bunga faqat yuqorida qayd qilingan vostalar bilan birga o'sha davrda o'tkazilgan qattiq pul-kredit siyosati orqali erishilgan.

Valyuta kursini tartibga solish devalvasiyaga valyuta kursini pasayishiga va revalvasiyaga (valyuta kursini ko'tarish)ga qaratilgan bo'lishi mumkin. Bu ushbu davrda hukumat oldiga qo'yilgan maqsadlari va mamlakat iqtisodiyotidagi ahvolga bog'liq bo'ladi. U valyutani devalvasiyaga suyanib jami talabni eksport imkoniyatlarini hisobga oshirishni yoki uni revalvasiya bilan cheklash mumkin.

Mamlakatlar markaziy banklari o'zlarining valyutalarini tashqi bozorda sotish yoki sotib olish yo'li bilan valyuta intervensiyasini amalga oshiradilar. Valyuta kursini devalvasiyasini amalga oshirish uchun valyuta bozorlarida o'zini valyutasini taklifini oshirish zarur. Bu pulni qo'shimcha emissiya hisobiga amalga oshirish mumkin. Agar valyuta intervensiyasi revalvasiyaga qaratilgan bo'lsa, unda mamlakat Markaziy banki o'zining milliy valyutasini o'zining ixtiyoridagi chet el valyutasi hisobiga iloji boricha ko'proq sotib olishi mumkin. Bunday tadbirlarni amalga oshirish uchun mamlakat valyuta rezervlariga ega bo'lishi kerak. Buning uchun esa davlatlarda maxsus barqarorlashtirish fondlari tashkil etiladi.

¹⁴ Karimov I. uzbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 269, 271–betlar.

Respublika Prezidenti 2009 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturimizning eng ustuvor vazifalarini belgilab olishda jahon iqtisodiy inqirozining ta'sir va oqibatlarini etarlicha xisobga olish.... «Mamlakatimizda jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009-2012 yillarga mo'ljallab qabul qilingan inqirozga qarshi choralar dasturi 2009 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo'nalishi bo'lib qoladi.... Buning uchun bugungi kunda 3,2 milliard AQSh dollaridan ortiq jamg'armasiga ega bo'lgan O'zbekiston tiklanish va taraqqiyot fondi faoliyatiga katta ahamiyat berilmoqda»¹⁵ deganlar.

Valyuta sohasida davlat proteksionistik siyosatni ham qo'llashi mumkin yoki valyutaviy chegaralashni amalga oshirishi mumkin. Uni qo'llash natijasida davlat oltin va valyuta operatsiyalarini ustidan nazorat o'rnatadi. Milliy eksporterlar o'zlarining mahsulotlarini sotishdan olgan valyutalarini bozorda sota olmaydilar, uni o'rnatilgan kurs bilan topshirishlari o'rniga esa milliy valyutani olishlariga majbur bo'ladilar.

4. Valyuta – moliyaviy doiradagi davlatlararo tuzilmalar

Biz bilamizki, valyuta harakatlarini muvofiqlashtirish hukumatlar doirasida olib boriladi. Valyutani tartibga solish sohasida Xalqaro valyuta fondi (XVF), Xalqaro rekonstruksiya va taraqqiyot banki (XRTB), Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) va boshqalar muhim o'rin tutadilar.

XVF – xalqaro valyuta fondi – kredit tashkiloti 1944 yili tashkil topgan. Valyuta fondining ikki asosiy vazifasi bor: o'z a'zolari bo'lgan mamlakatlarning valyuta aloqalarini (valyuta ayirboshlash valyuta bilan to'lovlarni amalga oshirish va h.k.) boshqarib turish; umumiy kredit mablag'laridan a'zo mamlakatlarga qarz berib ularning taraqqiyotiga ko'maklashish.

Valyuta fondining kapitali unga a'zo mamlakatlarning badal pulidan tashkil topadi. Uning o'sishi yangi a'zolarining badal puli va kredit uchun olingan foizlar hisobiga yuz beradi. Valyuta fondiga qo'shilgan davlatlar o'z valyutalari kursini xalqaro regional valyutalarga nisbatan belgilaydi va bu kurs ma'lum chegarada o'zgaradi. Bu bilan davlatlararo bir-biriga pul to'lashda valyuta kursining o'zgarishi katta salbiy oqibatlar keltirmaydi va valyuta aloqalarini o'zaro manfaatli qiladi. Valyuta fondining krediti ma'lum maqsad uchun beriladi. Kredit milliy valyutaga xorijiy valyutani sotish tarzida beriladi. Kredit qaytarilganda qarzдор mamlakat xorijiy valyutaga qaytadan o'z valyutasini sotib oladi. Kredit olingan qarz valyuta fondi tavsiyalariga binoan ishlatilgandagina beriladi.

XRTB – xalqaro rekonstruksiya va taraqqiyot banki 1945 yilda tashkil topgan. Bank mablag'lari uning ustav kapitalidan (a'zolari qo'shgan puldan), o'z obligatsiyasini xalqaro bozorda sotishdan kelgan puldan va nihoyat bankning ishlab topgan daromadidan tashkil topadi. Xalqaro rekonstruksiya va taraqqiyot bankiga (XRTB) unga a'zo bo'lgan mamlakatlarga ularni iqtisodiy rivojlanishini rag'batlantirish maqsadida uzoq muddatli zayomlar beradi.

IHTT – iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti 1985 yili Eron, Pokiston, Turkiya hamkorligida tuzilgan. 1992 yil fevralida Ozarbayjon, O'zbekiston, Tojikiston, Qirg'iziston respublikalari a'zo bo'lib kirdi. A'zo mamlakatlar o'rtasida savdo iqtisodiy hamkorlikni amalga oshiradi. Tashkilot idorasi Tehronda joylashgan.

Valyuta xarajatlarini boshqarish davlatlararo darajada olib boriladi. Valyutani tartibga solishda Farbning rivojlangan etti mamlakatlari va Rossiyan har yilgi yig'ilishlari, Xalqaro valyuta fondi (XVF) Xalqaro tiklash va rivojlanish banki (XTRB), Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT), Xalqaro taraqqiyot uyushmasi (XTU) muhim o'rin tutadi. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish, eksport imkoniyatlarini kengaytirishni rag'batlantirish uchun tashqi iqtisodiy faoliyatlarini erkinlashtirishni huquqiy negizlari, avvalo «tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida», «chet el investitsiyalari» va xorijiy sarmoyadorlar faoliyatini kafolatlari to'g'risida qonunlar va me'yoriy xujjatlar qabul qilindi. Bu xujjatlar iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish uchun xalqaro shartnomalar uchun huquqiy shart-sharoitlar yaratishga chet el investitsiyalarini respublika iqtisodiyotini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan imkoniyatlarni yaratdi.

¹⁵ Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizasiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. Ozbekiston ovozi, 2009 yil 14 fevral

Asosiy atama va tushunchalar

Oltin zahirasi, devalʼvasiya, revalʼvasiya, EVT, HVF, XB, valyuta kursi, valyuta, qattiq valyuta, yumshoq valyuta, valyuta siyosati, diskont, valyuta kursi, suzib yuruvchi valyuta kursi, belgilangan valyuta kursi, kotirovka, valyuta intervensiyasi, diskontlash.

M U N D A R I J A

1-mavzu. JAHON XO'JALIGI VA UNING EVOLYUSIYASI..3

1. Jahon xo'jaligining mohiyati, uning rivojlanish bosqichlari va tendensiyasi.....3
2. Jahon xo'jaligining sub'ektlari, uning tuzilishi va infratuzilmasi, xalqaro iqtisodiy integratsiya, uning turlari va mohiyati.....8
3. Kapitalning xalqaro integratsiyasi mohiyati, turlari, dinamikasi.....11
4. Mehnat resurslarining xalqaro migrasiyasi.....15
5. O'zbekiston Respublikasining jahon xo'jaligiga qo'shilishining xususiyatlari.....18

2-mavzu. XALQARO SAVDO VA SAVDO SIYOSATI.....19

1. Xalqaro savdo haqidagi klassik nazariyalar va ularning shu kundagi ko'rinishlari.....19
2. Savdo siyosati: nazariya va tajriba. Savdo siyosatini amalga oshirish vositalari.....22
3. Tashqi iqtisodiy aloqalarni boshqarish. O'zbekistonning xalqaro savdo tashkilotiga qo'shilishi.....24
4. Savdo balansi va uning tarkibiy tuzilishi. Savdo balansini tartibga solish usullari.....25

3. VALYUTA TIZIMI VA VALYUTA MUNOSABATLARI..29

1. Xalqaro valyuta tizimi, uning tuzilmasi, faoliyat qilish sabablari va shakllanish bosqichlari.....29
2. Valyuta kursi va harid qobiliyatining ustunligi.....34
3. Valyuta kursini davlat tomonidan boshqarish.....36
4. Valyuta – moliyaviy doiradagi davlatlararo tuzilmalar.....39